

Олена Березюк,
кандидат педагогічних наук,
професор кафедри педагогіки,
професійної освіти та управління освітніми закладами
Житомирського державного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-6033-6935
[berezuk.elen@gmail.com](mailto:berezyuk.elen@gmail.com)

ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ ВОЛИНСЬКИХ ЧЕХІВ В УКРАЇНІ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТ.)

У статті розглянуто організаційно-методичні засади становлення освітніх закладів національних меншин, зокрема волинських чехів, у першій половині ХХ століття на території сучасної України, проаналізовано історико-етнографічні та педагогічні розвідки про освіту, шкільництво чехів Волині, передусім новаторські педагогічні ідеї видатного чеського науковця, просвітителя В. Пришгоди. Обґрунтовано культурно-історичні, етнопедагогічні фактори впливу на освітні заклади національних меншин в полікультурному середовищі.

Ключові слова: волинські чехи, освітні заклади, організаційно-методичні засади, шкільництво, національні меншини, полікультурне середовище.

Bereziuk Elena. Podstawy organizacyjne i metodologiczne placówek oświatowych Wołyńskich Czechów na Ukrainie (pierwsza połowa XX wieku)

Artykuł dotyczy organizacyjnych i metodologicznych podstaw tworzenia instytucji edukacyjnych mniejszości narodowych, w szczególności wołyńskich Czech, w pierwszej połowie XX wieku na terytorium współczesnej Ukrainy. Przeanalizowano historyczno-etnograficzne i pedagogiczne poszukiwania edukacji, szkolnictwo wołyńskich Czechów, a mianowicie nowatorskie pomysły pedagogiczne wybitnego czeskiego naukowca, pedagoga W. Prszyhody. Uzasadnione są również kulturowo-historyczne, etnopedagogiczne czynniki wpływu na instytucje edukacyjne mniejszości narodowych w środowisku wielokulturowym.

Słowa kluczowe: Wołyńskie Czechy, placówki edukacyjne, podstawy organizacyjne i metodologiczne, szkolnictwo, mniejszości narodowe, środowisko wielokulturowe.

Berezyuk Olena. Organizational and methodological foundations of Volyn Czechs' educational establishments of Volyn in Ukraine (first half of the 20th century)

The article deals with organizational and methodological foundations of the formation of educational institutions of national minorities, in particular the Bohemian ones, to be in particular, the first half of the 20th century in the territory of modern Ukraine. It analyzes the historical-ethnographic and pedagogical explorations about the education, schooling of the Volyn Czechs, namely the innovative innovators of the Enlightenment V. Prygody. The Czech experimenter-educator developed his own concept of reforming national education and began using tests in Czechoslovakia as an effective tool for extinction in pedagogical diagnostics.

The cultural-historical, ethno-pedagogical factors of influence on educational institutions of national minorities in a multicultural environment are substantiated. In V. Prygody's concept of reforming education, he thoroughly analyzed teaching methods, objectively identified their advantages and disadvantages, and created a methodological system based on the integrity of perception and thus consistent with the principle of natural learning: the natural situation is the natural reaction.

The school organization, according to the concept of V. Prygody, is the only educational institution with a differentiated internal structure and consists of the first and second ("collegium"), third ("athenium") and fourth grades. The author points out that the protection of the culture of national minorities, tolerant attitude of representatives of different ethnic groups to each other should always remain a priority. The experience has shown that the achievements of education and schooling of national minorities, in particular the Volyn Czechs in the first half of the twentieth century in Ukraine contribute to the development of innovative didactics, innovative pedagogical approaches, create a favorable environment for the formation of multiculturalism in the educational environment.

Key words: *Volyn Czechs, educational establishments, organizational and methodological foundations, schooling, national minorities, multicultural environment.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими й практичними завданнями. Тисячолітню історію кожного народу, вікові традиції, звичаї та обряди, збережені кожним народом у складних умовах державотворення слід неухильно спрямовувати на національну самоідентифікацію, формування національної свідомості та світогляду кожної особистості. Україна – багатонаціональна держава. На території сучасної Волині та Полісся проживає багато народностей і кожна з них доклала багато зусиль, щоб зберегти і рідну мову, і культуру, і звичаї, і традиції.

Проект взаємодії національних культур, їх взаємного проникнення й адаптації є одним з найважливіших процесів розвитку сучасного суспільства. Історичний, етносоціокультурний досвід національних меншин, які проживають на території сучасної України, розширює можливості духовного зростання, сприяє розвитку виробничих, економічних, культурних та духовних зв'язків між народами.

Взаємодія українського народу з іншими, зокрема слов'янськими народами – польським, чеським, словацьким та іншими, може слугувати показником його реальної вираженості та виявом певних здобутків. Тому й вивчення такої взаємодії є необхідним елементом історизму та культуровідповідності, духовності та моральності українського суспільства на шляху до формування європейських демократичних цінностей.

Політичний та культурний розвиток сучасної України багато в чому сьогодні залежить від наявності адекватної інтеграції особливостей національної історії, культури як українського, так і інших народів, які тут проживають. Для цього потрібно знати як сучасні тенденції діяльності національних меншин, які проживають в Україні, так і їх минуле, історію творення українського суспільства. Особливо це стосується освіти та шкільництва як основних факторів формування підростаючої особистості.

Аналіз основних досліджень та публікацій із зазначеної проблеми. У наукових розвідках вітчизняних й зарубіжних науковців (М. Бармак, Й. Вазилік, Р. Главачек, М. Лутай, М. Солдатюк, Л. Шиляр, Г. Шпиталенко та інших) в основу покладено історико-етнографічні дослідження поселень національних меншин, а саме: польських, чеських, німецьких та інших, на території Волинської губернії, а пізніше Волинської, Житомирської та Рівненської областей. Ґрунтовно вивчали вплив полікультурного середовища на території сучасної України відносно освіти та шкільництва Є. Крижановський, О. Іваненко, Л. Калитюк, У. Холодова та інші. Аналіз наукових джерел свідчить про посилення уваги педагогів, психологів та етнографів до проблеми становлення й розвитку освіти, шкільництва національних меншин на Волині.

Окреслення невирішених питань, порушених у статті. Разом з тим, полікультурне середовище в Україні в першій половині ХХ століття вимагало від представників національних меншин не просто акумуляції, інтеграції в систему освіти, культури та економіки країни, а й збереження мови, традицій, звичаїв, родинних та духовних цінностей народів, нащадками яких вони є. Адже саме садочок, школа, вищий освітній заклад,

особливо організація їх роботи, позиції та погляди вихователів і вчителів, форми, методи та засоби педагогічної діяльності сприяють цьому.

Тому **метою** нашої статті є аналіз організаційно-методичних засад освітніх закладів національних меншин, зокрема волинських чехів на території сучасної України в першій половині ХХ століття.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У 60-их роках ХІХ століття відбулося масове переселення представників чеського народу до Російської імперії, на північну Україну, Волинь та Полісся, території сучасних Волинської, Житомирської й Рівненської областей. Причиною цього було бажання чехів господарювати на землі, якої в них не вистачало. Царський уряд прийняв переселенців з Чехії, які для поселення здебільшого обирали Волинську губернію. Відразу після переселення у Волинську губернію чехи почали здійснювати активну громадсько-політичну, наукову, економічну, виробничу, освітню та різну добродійну діяльність.

За багато десятиліть у непростій історії становлення й розвитку української та чеської націй, їх культури, освіти, мистецтва, мови, історії було чимало періодів, коли відбувалися суспільні зміни, перебудови державних ладів, людських стосунків, і відповідно до цього здійснювався вплив на розвиток взаємовідносин між двома слов'янськими народами.

Культурно-історичні фактори, які залежать один від одного та впливають один на одного, визначають характер життєдіяльності націй, здійснюють вплив на розвиток особистості, орієнтуючись на етнокультурне середовище, народну творчість, мову, історію, традиції та звичаї. Етнопсихологічні риси особистості визначаються різноманітними компонентами матеріальної та духовної культури кожного народу, зокрема й вихованням на національних та народних традиціях [11]. Людина народжується і входить у суспільство через свою індивідуальність як національна, а не відокремлена особистість.

Виділяються життєво важливі функції формування духовних цінностей, властиві історії кожного народу, як чеського, так і українського, а саме: консолідує, інтегративна, комунікативна, естетична, морально-етична, символічна тощо [2].

Консолідує функція формування духовних цінностей спрямована на встановлення етнічної спільності як духовної спільноти, на розвиток історичної пам'яті народу (історичні легенди, перекази, народний епос, пісні тощо), для якої властиві вектори горизонтальні (існування в певний історичний проміжок часу) й вертикальні (зв'язок часу і поколінь). Інтегративна функція проявляється в здатності певного етносу до консолідації – збереження й відродження святинь, передання їх наступним поколінням, іншими словами, етнос продовжує життя як суб'єкт власної самобутньої культури. Комунікативна функція трактується як одна з найголовніших функцій формування духовних цінностей, що особливо актуально для України як поліетнічної держави з багатонаціональним населенням [6]. Естетична функція формування духовних цінностей передбачає формування ідеалу краси, гармонії, довершеності, що властиві кожному народу та проявляються в житті, мистецтві, побуті, стилях національного одягу та іншому. Морально-етична функція пов'язана з комплексом морально-етичних норм кожної нації та народу, які ґрунтуються на традиційних елементах національної культури, виявляючи знання історичного коріння роду та народу. Символічна функція передбачає шанування національних символів (прапора, гімну та іншого). Зазначені функції утворюють своєрідне підґрунтя для формування національної духовності [9].

Найбільш яскраво національна політика виявлялася в галузі освіти та шкільництва, що, так чи інакше, уплинуло на культурний та освітній розвиток України. У другій половині ХІХ ст. активно починають виникати громадські об'єднання етноменшин. Вони, як суспільне явище, зародилися й розвивалися в тісному взаємозв'язку з суспільно-політичними, соціально-економічними, культурно-освітніми процесами, які відбувалися в Україні в другій половині ХІХ на початку ХХ століття. Серед них були створені громадські об'єднання чехів.

Спортивні товариства, засновані на чеській національній основі, стали досить вагомим чинником становлення й розвитку громадського життя колоністів. Завдяки різноманітним формам роботи чеські товариства «Сокіл» виховували свідоме, фізично здорове населення, сприяли вивченню чеської історії, культури та захисту від асиміляторської політики російського уряду.

Окремим напрямком громадської ініціативи чехів-колоністів стала робота з організації культурно-просвітницьких заходів. Так, ще в XIX ст. в чеських поселеннях виникають своєрідні клуби, де на спільних зібраннях можна було читати газети, журнали, слухати музику чи дивитись виставу [10].

Значна кількість товариств, які мали профільний культурно-просвітницький характер, були організовані чехами в Києві. Першим було утворено Чесько-Слов'янське товариство «Бесіда» з метою просвітницького розвитку чехів не лише в Києві, а й усіх чеських колоніях в Україні [1]. Для здійснення цих цілей планувалось будівництво православних церков, шкіл, піклування про сиріт та дітей з бідних сімей, видавництво книг для народного читання тощо.

Поширення культурно-просвітницького руху спостерігалось і в Київській губернії. 19 вересня 1907 р. у Києві було зареєстровано статут Чеського благодійного й освітнього товариства імені Я. Коменського. Основною метою цього товариства було сприяння розповсюдженню освіти між чехами та надання їм матеріальної допомоги. Як визначалось статутом, для досягнення мети, товариство могло: засновувати притулки, лікарні, гуртожитки, їдальні, школи, училища та інші навчальні заклади; отримало право на проведення масових публічних заходів: лекцій, вистав, музичних і танцювальних вечорів, благодійних базарів, екскурсій тощо; мало змогу друкувати періодичні видання для народного читання. На увагу заслуговує положення про місцеву шкільну раду, що переймалася винятково шкільними питаннями та отримувала право делегувати свого представника до Центрального комітету товариства [10].

У перші роки після заснування головні зусилля товариства були спрямовані на відкриття в Києві чеської школи, задля чого протягом вересня-жовтня було проведено благодійну компанію зі збору вкрай необхідних для національного освітнього закладу коштів, які були використані для переобладнання під школу орендованого приміщення на 2-й Дачній лінії [3]. Цілеспрямована діяльність педагогічного колективу та всебічна підтримка училища чеською громадою сприяли його перетворенню в авторитетний навчальний заклад, в якому в 1913–1914 навчальному році навчалось більше сотні дітей та працювало троє учителів [3]. Товариство пропагувало чеську мову та культуру серед сільського чеського населення, часто його активісти виїжджали з пересувною чеськомовною бібліотекою в поселення чеських колоністів Волині та півдня України. З 1913 р. в м. Києві працювала чеська бібліотека. Члени товариства готували й проводили публічні лекції з історії Чехії, літературні вечори, диспути. Саме завдяки товариству імені Я. Коменського в 1916 р. вдалося відкрити в м. Києві чеський театр, відомий як «театр на Стромовці». Театральний репертуар представляли, насамперед, твори чеських авторів, а також власні театральні постановки за мотивами чеського фольклору [3].

Важливим напрямком діяльності чеського товариства імені Я. Коменського було розповсюдження чеської мови й здобутків національної культури серед чеських селян-колоністів в Україні. З цією метою в 1911 р. члени товариства неодноразово виїздили в місця компактного проживання чехів на Волинь, Київщину, Поділля та Південну Україну для ознайомлення чеської меншини й української громади з кращими творами чеських й слов'янських письменників [1].

Серед важливих напрямів просвітницької діяльності товариства – заснування та підтримка чеських часописів «Руський чех» (1906–1908 рр., м. Київ), «Чехослован» (1911–1914 рр., 1916–1918 рр. м. Київ), «Чехословак» (1915–1917 рр., м. Київ; 1917–1918 рр.) та ін. Перший номер «Руського чеха» було опубліковано 17 жовтня 1906 р.

У міжвоєнний час зміни зазнав не тільки кількісний склад чеської меншини, але й якісний, оскільки змінилися політичні й соціально-економічні умови життя. На українських землях виростало покоління чехів, яке не знало своєї батьківщини, однак усілякими способами намагалося зберегти свою національну ідентичність. Чехи утворювали чисельні громадсько-культурні та спортивні товариства (Чеська Бесіда, Сокіл, Чеська Матіца Шкільна ін.), заснували часописи, у державних та приватних школах продовжували вивчати рідну мову та підтримувати народні традиції. Чеські поселення відзначалися високим рівнем агрокультури, промислового виробництва та торгівлі [3].

Чеське шкільництво на Волині являло собою два типи освітніх закладів – державні та приватні. За архівними даними, у воєводстві протягом 20-х рр. ХХ ст. функціонували 17 державних початкових шкіл з чеською мовою навчання. Найбільша кількість державних початкових чеських шкіл знаходилася в місті Луцьку та Луцькому повіті, де проживало на цей час 5271 чехів, зокрема в селах Баківці, Боратин Чеський, Нове Теремно, Старе Теремно, Шклінь, Озеряни Чеські, Княгинінок, Струмівка, Копче та ін. Більшість учителів у початкових чеських школах були чеського походження, які часто отримували освіту в Чехії, однак були серед них і поляки та українці, як, наприклад, у колоніях Баковці, Нове Теремно й Струмівка Луцького повіту [5].

В умовах посилення національного тиску, асиміляційної політики польських урядів щодо національних меншин та запровадження утративістичної освіти, прагнення чеської громади зберегти свою культуру та мову виявилось, перш за все, в організації широкої, розгалуженої мережі приватних початкових та середніх шкіл з чеською мовою навчання, що утворювалися чеською громадською організацією Чеська Матіца Шкільна (далі – ЧМШ). ЧМШ була організована в грудні 1923 р. на установчих зборах в Луцьку, у яких взяли участь 192 представники чеських поселень Волині. У статуті, затвердженому й зареєстрованому 4 жовтня 1923 р., зазначалося, що товариство «має на меті підтримку освіти серед чеського населення у Волинському воєводстві, стоїть поза усякими політичними організаціями та єдиним його завданням є розвиток чеського шкільництва та освіти з виключенням усякої політичної діяльності». Станом на 1929 р. ЧМШ утримувала 11 шкіл, зокрема у Дубенському повіті було чотири школи, у Рівненському – дві, у Луцькому та Здолбунівському – по три [4]. Певна робота проводилась і в тих поселеннях волинських чехів, які залишилися проживати на території, яка відійшла до Радянської України (Житомирська, Київська та Вінницька області) [3].

Отже, становище з чеською освітою на теренах Радянської України було складним – не вистачало підручників, методичної літератури та вчителів. У 1938 р. розпочалася кампанія щодо закриття національних шкіл в Україні як шкідливих «вогнищ буржуазно-націоналістичного впливу на дітей», а згодом Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 29 червня 1938 р. було проведено реорганізацію 888 особливих початкових національних шкіл у російські та українські, серед них було закрито і 19 чеських шкіл в УРСР. А наприкінці 30-х років ХХ ст. тоталітарний режим в СРСР остаточно переходить від політики «коренізації» до ліквідації національних органів самоуправління та національних закладів освіти.

Цікаві приклади новаторських педагогічних ідей, які активно впроваджувалися в чеських школах, можемо навести з діяльності Вацлава Пршигоди, який мав вагомий вплив на чеську педагогіку міжвоєнного періоду (1918–1938 рр.). Вацлав Пршигода – чеський педагог-експериментатор, який розробив власну концепцію реформування національної освіти, започаткував використання в Чехословаччині тестів як ефективного інструмента педагогічної діагностики, послідовно обґрунтував необхідність проведення суттєвих реформ як у внутрішній структурі шкільної роботи, так і в зовнішній шкільній організації. Аналіз системи внутрішнього управління в межах школи дозволив реформатору відстоювати необхідність створення нової шкільної системи освіти, у центрі уваги якої перебуває індивідуальність учня й перевага надається диференціації процесу навчання. Шкільна організація, відповідно до концепції В. Пршигоди, становить єдиний навчальний заклад із

диференційованою внутрішньою структурою й складається з першого та другого («колегіум»), третього («атенеум») і четвертого ступенів [5].

У своїй концепції реформування освіти В. Пршигода детально проаналізував методи навчання, об'єктивно визначив їх переваги й недоліки та створив методичну систему, яка базується на цілісності сприйняття і, таким чином, відповідає принципу природного навчання: природна ситуація – природна реакція. Він наголошував: «Уся дошкільна діяльність повинна мати для учня, починаючи з першого класу, смисл і відповідати його потребам. Отже, глобалізація прямує до цілісності окремих компонентів шкільної роботи, а також, до систематизованої єдності» [9]. В. Пршигода у дидактиці під глобальним підходом розуміє навчання на основі принципу цілісності, який не виділяє окремі частини або елементи явища. При такому принципі навчання починається з вивчення конкретного цілісного явища, що поступово диференціюється або структурується, тобто на фоні цілого виділяються домінуючі ознаки, що повністю узгоджується з розвитком дитини, оскільки відбувається за принципом від цілого до частини, а потім знову від частини до нового цілого. Цілісне навчання, на думку чеського педагога, можна проводити лише в початковій школі серед дітей шестирічного віку. У навчальних закладах другого й третього ступенів єдність навчального матеріалу і навчального процесу забезпечується, з одного боку, співвідношенням між предметами, які одночасно вивчаються, з іншого – консолідацією навчання, тобто обмеженням кількості предметів, які одночасно вивчаються [8]. На думку чеського реформатора, глобалізація процесу навчання має різний характер на різних ступенях школи – від глобалізації в широкому розумінні на першому та другому ступенях В. Пршигода переходить до глобалізації в окремих предметах на третьому і четвертому ступенях [5], коли вона проявляється в часовій консолідації предметів. Отже, методична система В. Пршигоди ґрунтувалася на мотивації процесу навчання та пронизувала всі ступені школи. Зауважимо, що вплив чеського педагога-науковця Вацлава Пршигоди був помітним не лише в чеських експериментальних школах міжвоєнного періоду, а й практично в усіх школах, де вчителі намагалися покращувати свою роботу на основі результатів наукового дослідження.

Висновки та перспективи подальшого дослідження проблеми. Україна – багатонаціональна, поліетнічна держава з різноманітними цікавими культурами різних національностей. Тому питання надійного захисту культури національних меншин, толерантного ставлення представників різних етносів один до одного повинно завжди залишатися пріоритетним. Представлений досвід свідчить, що здобутки освіти й шкільництва національних меншин, зокрема волинських чехів у першій половині ХХ століття в Україні, сприяють розвитку інноваційних дидактичних, новаторських педагогічних підходів, створюють сприятливі умови для формування полікультурності в освітньому середовищі.

Список використаних джерел та літератури

1. Бармак М. В. *Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції*. Тернопіль, 1999. 206 с.
2. Березюк О. С. Зміст та структура моделі формування полікультурної компетентності майбутніх вчителів в регіональному контексті. *Проблеми освіти: збірник наукових праць / Інститут модернізації змісту освіти МОН України*. Житомир : Вид-во Євенок, 2017. Вип. 87. С.27–35.
3. Березюк О. С., Власенко О. М. *Теорія і практика чеських рухів на Волині: духовний феномен: збірник наукових праць*. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. 192 с.
4. Березюк О. С., Власенко О. М. *Духовні виміри родинного виховання у поліетнічному просторі Волині та Полісся: збірник наукових праць*. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. 214 с.
5. Главачек Р., Солдатюк М. Чехи на Дубенщині. Дубно і світ: Міжнар. ювіл. наук.-теорет. конф. присвячена 900-річчю м. Дубна, 25–26 серп. 2000 р. Дубно, 2000. С. 27–28.
6. Кондратюк Р., Шевцова Л. Чеська культура на Волині. *Поліський дивосвіт*. І ч. Житомир : вид-во «Полісся», 2001. С. 346–347.

7. Опанащук І. П. Фізична культура і спорт у Волинській губернії (кінець XIX – початок XX ст.). *Житомирщина на зламі тисячоліть*. Житомир : М.А.К., 2000. 390 с.
8. Čandl K. Václav Příhoda. Život a dílo českého pedagoga. Brno, 1998. 299 s.
9. Příhoda V. Reformné hladiská v didaktike. Bratislava, 1934. 237 s.
10. Солдатюк М. С. Культура, громадське життя та побут волинських чехів. *Чехи на Волині: історія і сучасність*. Житомир; Малин : Волинь, 2001. 119 с.
11. Чернілевський Д. В., Гішенічнюк О. В., Сідячева К. В. *Духовна культура особистості: Навчальний посібник*. Київ-Вінниця : Академія креативної педагогіки, 2009. 384 с.
12. *Чехи на Волині: історія та сучасність: збірник наукових праць*. Житомир : Вид-во ЖДУ, 2014. 176 с.
13. Шилляр Л. Є. *Національні меншини в політико-правовому просторі України (проблеми культурної самоорганізації та розвитку)*. К., 2002. 196 с.
14. Vazulik J. *Dejiny volunských Čechu. Leta 1868–1914*. Praha, 1997. 210 s.

References (translated & transliterated)

1. Barmak, M. V. (1999). *Nimetske, cheske ta yevreiske naseleння Volynskoi hubernii (1796-1914 rr.)* [German, Czech and Jewish population of Volyn province (1796-1914) : settlement, economic life, migration]. Ternopil, 206 p.
2. Bereziuk, O. S. (2017). Zmist ta struktura modeli formuvannia polikulturnoi kompetentnosti maibutnikh vchyteliv v rehionalnomu konteksti [The content and structure of the model of formation of multicultural competence of future teachers in the regional context]. *Problemy osvity: zbirnyk naukovykh prats. Zhytomyr*. Iss. 87. 284. 27–35.
3. Bereziuk, O. S., Vlasenko, O. M. (2017). *Teoriia i praktyka cheskykh rukhiv na Volyni: dukhovnyi fenomen* [The theory and practice of czech movements in volyn: spiritual phenomenon] : zbirnyk naukovykh prats. Zhytomyr, 192 p.
4. Bereziuk, O. S., Vlasenko, O. M. (2016). *Dukhovni vymiry rodynnoho vykhovannia u polietnichnomu prostori Volyni ta Polissia* [Spiritual dimensions of family education in the polyethnic space of Volyn and Polissya]: zbirnykh naukovykh prats. Zhytomyr, 214 p.
5. Hlavachek, R., Soldatiuk, M. (2000). *Chekhy na Dubenshchyni. Dubno i svit* [Czechs in the Dubno Region. Dubno and the world]: Mizhnar. yuvil. nauk.-teoret. konf. prysviachena 900-richchiu m. Dubna, Dubno, 27–28.
6. Kondratiuk, R., Shevtsova, L. (2001). Cheska kultura na Volyni [Czech culture in Volyn]. *Poliskyi dyvosvit*. I ch. Zhytomyr, 346–347.
7. Opánashchuk, I. P. (2000). Fyzichna kultura i sport u Volynskii hubernii (kinets XIX – pochatok XX st.) [Physical education and sports in the Volyn Province (the end of XIX–beginning of XX centuries)]. *Zhytomyrshchyna na zlamy tysiacholit*. Zhytomyr, 390 p.
8. Čandl, K. (1998). Václav Příhoda. Život a dílo českého pedagoga. Brno, 299 p.
9. Příhoda, V. (1934). *Reformné hladiská v didaktike*. Bratislava, 237 p.
10. Soldatiuk, M.S. (2001). Kultura, hromadske zhyttia ta pobut volynskykh chekhiv [Culture, public life and life of the Volyn Czechs]. *Chekhy na Volyni: istoriia i suchasnist*. Zhytomyr; Malyn : Volyn, 119 p.
11. Chernilevskiy, D.V., Hishenichniuk, O.V., Sidiacheva, K.V. (2009). *Dukhovna kultura osobystosti* [Spiritual culture of a personality] : Navchalnyi posibnyk. Kyiv – Vinnytsia, 384 p.
12. *Chekhy na Volyni: istoriia ta suchasnist (2014)*. [The Czechs in Volyn: history and modernity]: zbirnyk naukovykh prats. Zhytomyr. 176 p.
13. Shyliar, L. (2002). *Natsionalni menshyny v polityko-pravovomu prostori Ukrainy (problemy kulturnoi samoorganizatsii ta rozvytku)* [National minorities in the political and legal space of Ukraine (problems of cultural self-organization and development)]. К. 196 p.
14. Vazulik, J. (1997). *Dejiny volunských Čechu. Leta 1868-1914*. Praha, 210 p.

Статтю отримано 08.11.2019 року
Прийнято до друку 09.12.2019 року